

תוכן העניינים

יא	הקדמה
1	מבוא: 'בית העולם לחלוצים'
2	הנושאים הנידונים בספר
4	מבנה הספר
7	פרק ראשון: קבורה בשנית בנרטיב הציוני
7	קבורה בשנית: מסורת או חידוש
11	שלילת הגלות ויצירת זיכרון מכונן
12	הסוגיה ההלכתית
14	מוות וקבורה ציוניים ולאומיים
15	מרטירולוגיה והנצחה
16	תופעת הקבורה בשנית ברחבי העולם
18	פרק שני: 'הרצל בן האלמוות, מצבתו היא מדינת ישראל'
18	השיח בדבר קבורתו בשנית עד הקמת המדינה
22	השיח בדבר קבורתו בשנית לאחר הקמת המדינה
25	ההכנות לטקס ההלוויה
30	הוצאת הארון מהקבר בווינה
32	טקס הקבורה
38	קבר הרצל והרצל הרצל כאתר לאומי
44	פרק שלישי: קבורתם של מנהיגים ציונים
45	דוד וולפסון: 'עתה נאסף אל עמו, אל מדינתו'
48	מקס נורדאו: 'על יד הקבר שבו תשכון שכינתו הגדולה'

- 51 יהודה ליב פינסקר: קבורה במערת ניקנור, מערת קבר קדומה
- 56 מנחם אוסישקין: קבורה ליד מורו ורבו פינסקר
- נחום סוקולוב וקבורתו בהר הרצל: 'הלווייתו נקבעה ליום פתיחת
- 58 הקונגרס הציוני'
- 62 'יחיאל צ'לנוב וקבורתו בתל אביב: 'מקום ההולם את אישיותו וזכרו'
- 64 פרץ סמולנסקין: 'ינעמו לו רגבי עפר המולדת'
- צבי הרמן שפירא: 'לקרן הקיימת יש מחויבות גדולה להעביר את
- 68 עצמותיו לארץ'
- 73 פרק רביעי: אישים ארץ-ישראלים שהובאו לקבורה בארץ
- בוריס שץ: 'מהציונים ומידידי אבקש שלא להעביר את גווייתי
- 73 לירושלם'
- 77 איתמר בן אב"י: 'מי יגלה עפר מעיניך'
- 79 נפתלי הרץ אימבר: 'ארונו הועמד בבית המכס בחיפה'
- חיים נחמן ביאליק: 'היה מקושר עם תל אביב ורצה להיקבר
- 84 דווקא פה'
- 89 ישראל (אוסקר) גרוזנברג, פרקליט משפט עלילת הדם נגד בייליס
- 91 פרק חמישי: קבורה בשנית בבתי הקברות של דגניה וכנרת
- 92 לאופולד יעקב גרינברג: 'קבורה באחת מהקולוניות של ארץ ישראל'
- אוטו ורכורג: נקבר באדמה שרכש במסגרת פעילותו ב'חברת הכשרת
- 95 היישוב'
- 97 נחמן סירקין: 'יש רוח בעצמות האלו, ויש בהן ניצחון על המוות'
- 99 משה הס: 'גואלים את ארונו מנשי ומנכר'
- 102 דב בר בורוכוב: 'הציונות – צורך דחוף להמוני העם היהודי'
- 108 פרק שישי: בנימין אדמונד דה רוטשילד – מפריז לרמת הנדיב
- 110 הלוויה ממלכתית
- 111 פריז ומרסיי
- 'פ"נ ברון אדמונד דה רוטשילד, בנימין בן זאב יעקב ז"ל, אבי הישוב,
- 113 הנדיב הידוע'

- 119 פרק שביעי: זאב ז'בוטינסקי וקבורתו בהר הרצל
- 119 'הנהפוך ארצנו לארץ הקברים? ינוחו כל טובי עמנו כאשר הם'
- 126 'כהעברת חיל שנפל בקרב מחוץ למולדתו'
- 128 'עוד מוקעות עצמותיך בקיר גלות עכור'
- 130 'זה היום ייחלנו לו – בא'
- 133 'הם עשו זאת בחצי פה, בצורה קלוקלת ומעליבה'
- 135 מבצע 'זאב ז'בוטינסקי שב למולדת'
- 138 'כל הזאבות והזאבים הנושאים את שמו של זאב ז'בוטינסקי'
- 141 'כיכר ז'בוטינסקי'
- 143 'והעליתי אתכם מקברותיכם עמי והבאתי אתכם אל אדמת ישראל'
- 146 'מסע הלווית ראש בית"ר לירושלים החל. קדימה צעד'
- 148 'נדרדיו של זאב ז'בוטינסקי תמו אתמול, ותם גם נידויו'
- 151 קבר ז'בוטינסקי בהר הרצל

154 פרק שמיני: קבורה בשנית של לוחמים ומעפילים

- 155 נעמן בלקינד, יוסף לישנסקי ואבשלום פיינברג, אנשי מחתרת ניל"י
נעמן בלקינד ויוסף לישנסקי: 'ביום יבוא אל תשכחו להעביר את עצמותי
מדמשק לראשון לציון' 155
אבשלום פיינברג: 'חייב העם ללכת אל גיבורו המת ולא הגיבור המת
אל העם' 159
- אליעזר מרגולין: איש הגרודים העבריים במלחמת העולם
166 הראשונה וקבורתו ברחובות
- שלום שמואל שוורצבארד: 'נוקם נקמת דמם השפוך של היהודים
168 בפרעות אוקראינה' וקבורתו באביחיל
- המעפילים: קבורתם של טבועי 'סלברדור' בבית הקברות הצבאי
170 בירושלים
- חללי הבריגדה היהודית: 'עם תובע העברת עצמות לוחמיו' –
173 כישלון העברתם לקבורה בירושלים
- הצנחנית חנה סנש: מבודפשט לבית הקברות הצבאי בירושלים
180 הצנחנים חביבה רייק ורפאל רייס: קבורתם בבית הקברות
186 הצבאי בירושלים

- 192 פרק תשיעי: הרוגי אצ"ל ולח"י בנוף הקבורה בשנית
- הרוגי אריתראה: מאסמרה לשיח' באדר, ומשם לבית הקברות
 192 הצבאי בירושלים
- דוד רזיאל מפקד האצ"ל: קבורתו בשנית בבית הקברות הצבאי
 196 בירושלים
- הניסיונות להעלות את עצמות רזיאל לאחר קום המדינה 198
 'המפקד, זו תחנתך האחרונה בדרך ארוכה' 203
- 205 'מעליך – החווה הגדול, מסביבך – חיילים וגיבורים שנפלו בקרב'
 'גונדרר אביאל' (ישראל אפשטיין): 'דגלינו יורכנו מעל ארונו
 המובא ארצה מאדמת נכר'
 207
- מקהיר לבית הקברות הצבאי בירושלים: לוחמי הלח"י אליהו חכים
 ואליהו בית צורי, ומשה מרזוק ושמואל עזר, מנידוני קהיר בפרשת
 210 'עסק הביש'
- 213 סיכום: אידאולגיה ונוף בקבורה בשנית
- 214 קבורה בשנית ציונית ומאפייניה
- 219 מקום הקבורה ורעיון הפנתאון הלאומי-ציוני
- 223 כישלונות בהוצאה לפועל של קבורה בשנית
- 225 קץ הקבורה בשנית הציונית
- 228 רשימת הקיצורים הביבליוגרפים
- 242 מפתח

הקדמה

בשנים האחרונות אני מסייר עם סטודנטים פעמים מספר בשנה בהר הרצל. בסוף הביקור ממלאת אותי פעמים רבות מבוכה; המקום ריק כמעט לחלוטין, ומלבד כמה זוגות מטיילים המנצלים את הגן המטופח איש אינו פוקד את קבר הרצל. המצב שונה בימי ראשון. אז המקום הומה מאדם, בעיקר חיילי צה"ל שבמסגרת 'תרכות יום א' נפגשים בכניסה להר הרצל ומבקרים בחלקים השונים של המתחם – בקבר הרצל, בחלקת גדולי האומה ובבית הקברות הצבאי. למקום מגיעות לעתים גם קבוצות של 'תגלית', בני נוער יהודים מקהילות בתפוצות, תיירים, וכן תלמידי בתי ספר ישראלים. מי שבולט בהיעדרו מן המקום הוא הציבור הרחב שבעבר הלא רחוק עדיין ראה בהר הרצל כמקום קדוש ונהג לפקוד את המקום.

לעומת מיעוט המבקרים בהר הרצל, רבים פוקדים את המקומות הקדושים היהודיים. אל הכותל המערבי מגיעים מיליונים מדי שנה; בל"ג בעומר תשע"ד פקדו את קבר רבי שמעון בר יוחאי במירון כ-400 אלף עולי רגל; בהילולת הבבא סאלי בנתיבות לקחו חלק כמה עשרות אלפים. העלייה לרגל למירון, לנתיבות, לקבר יהונתן בן עוזיאל בעמוקה ולמקומות קדושים אחרים היא חלק מתופעה הולכת ומתעצמת בשנים האחרונות; רבים בחברה הישראלית פוקדים מקומות קדושים, משתטחים על קברי צדיקים ורואים בהם חלק מזהותם הדתית והישראלית.

העמדתו של הר הרצל לעומת הכותל המערבי או קבר רבי שמעון בר יוחאי איננה מופרכת, כפי שהיא עשויה להיראות במבט ראשון. כל המקומות האלו הם חלק מן המפה ההיסטורית של מקומות קדושים, עממיים ולאומיים, שנוצרו והתפתחו במהלך השנים. נוסף על המקומות הקדושים המוקדמים, כמו קבר רחל, מערת המכפלה או הכותל המערבי, בימים שלפני קום מדינת ישראל יצרה הציונות מקומות עלייה לרגל כמו קברי המכבים במודיעין או מצדה. לאחר 1948, כאשר הושגה העצמאות, התבססו מקומות קדושים המסמלים הקרבה ועצמאות: יד מרדכי, חניתה, באב אל-יואד (שער הגיא), וגם קבר הרצל, בפסגת ההר הגבוה ביותר במערב ירושלים

לאחר קבורתו של בנימין זאב הרצל בירושלים באוגוסט 1949, הפך הר הרצל לאתר זיכרון ישראלי משמעותי ובמהלך שנות החמישים והשישים ביקרו בו המונים. עולי הרגל הללו היו תלמידים, חניכי תנועות הנוער, יהודי התפוצות, אזרחים

ופוליטיקאים. הם פקדו את המקום בחרדת קודש וראוהו כשיא ביקורם בירושלים ובמדינת ישראל. במהלך השנים הלך ואיבד המקום את מרכזיותו וכולטותו בחברה הישראלית ומלבד ערב יום העצמאות, עת מתקיים הטקס הממלכתי מול קבר חוזה המדינה, אין למקום תוכן טקסי נוסף.

דומה כי התופעה משקפת את השינויים הרבים שעברה החברה הישראלית. בשנים הראשונות לעצמאות המדינה, כאשר היה צורך ליצור חיבור בין הקהילות השונות שהתקבצו בישראל ממקומות רבים בעולם, נעשה במקומות הקדושים הלאומיים שימוש פולחני ממוסד שהונחה על ידי גופים ממלכתיים, מפלגתיים או עירוניים, שנועד ליצור זהות והזדהות לאומית. בעשורים האחרונים החברה הישראלית בטוחה יותר בעצמה ואינה נזקקת לכך. הפופולריות העצומה של המקומות הקדושים העממיים, לעומת זאת, מעידה על צורך דתי, עדתי ועממי של ישראלים רבים להשתטח על קברי צדיקים ולזכות בישועות ובנסים.

בספרי אני בוחן את הקבורה בשנית במדינת ישראל ואת קידוש המרחב הלאומי והממלכתי בתקופה שבה פעילות זו הגיעה לשיאה ומיקדה תשומת לב ציבורית. ההלוויות השניות של חוזי הרעיון הציוני, מנהיגים, גיבורים, אנשי רוח ודמויות מופת שונות הן שעומדות במקורו. הרצל, ז'בוטינסקי, פינסקר ושאר גיבורי הספר מתו כולם בנכר, ובמעשה של תיקון הועברו ארונותיהם לקבורה בשנית באדמה הציונית המקודשת.

במהלך כתיבת הספר עשיתי שימוש במסמכים רבים שאותם מצאתי בעזרתם האדיבה של עובדי ארכיונים שונים: הארכיון הציוני המרכזי, ארכיון המדינה, ארכיון מכון ז'בוטינסקי ועוד. נהייתי מעזרתם ועצתם של רבים. מבין אלה אני מודה במיוחד למורי פרופ' יהושע בן אריה אשר סייע לי רבות במהלך ההוצאה לאור של ספר זה.

הספר יצא לאור בסיוע קרן המחקר של מכון שכטר למדעי היהדות, ביתי האקדמי החם. אני מבקש להודות לפרופ' הרב דוד גולנינקין, נשיא מכון שכטר למדעי היהדות, על עזרתו בהוצאה לאור של הספר ועל התמיכה במחקרי. אני מודה לעושים במלאכה בהוצאת מאגנס, למנכ"ל חי צבר, למנהל הייצור רם גולדברג, ולעורכת הלשונית יעל ינאי. תודה מיוחדת נתונה לד"ר אילנה שמיר, עורכת ההוצאה, על תרומתה הייחודית להוצאתו לאור של ספר זה.

לבסוף, אני מודה לניצן, רעייתי, שליוותה את מחקרי ותמכה בי לאורך תהליך כתיבת הספר.

מבוא

'בית העולם לחלוצים'

הסופר מאיר שלֵו, בספרו 'רומן רוסי', הפך את המאבק על הזכות להיקבר באדמת הקודש הציונית לגרוטסקה ספרותית מרשימה. גיבור הספר, ברוך שנהר, דור שלישי למייסדי יישוב של העלייה השנייה, מחליט שבמקום להרוויח את לחמו מעיבוד השדות שירש מסבו, הוא יהפכם לבית קברות. 'בית העולם לחלוצים' היה לעסק משגשג שבו נטמנו רק דור נפילי הציונות. רבים מהם, למרבית המבוכה, הועברו אליו בארונות קבורה לאחר שירדו מארץ ישראל ונקברו בנכר. בית הקברות הזה, פרי דמיונו של שלֵו, היה לצנינים בעיני תושבי הכפר ומוסדותיו. האוטובוסים שהגיעו למקום, 'הילדים קרועי העיניים, התיירים המשתאים שפסעו אחוזי קסם בין המצבות הרחוצות ושיחי הוורדים, קוראים בלחש את השמות האגדיים באותיות הנחושת', נראו לאנשי המקום כחילול הקודש. 'כל מי שהגיע הנה בעלייה השנייה, יכול לקנות כאן קבר', עונה ברוך למתריסים התוהים כיצד 'כל נוד שבא מרוסיה, נשבר אחרי שבועיים בַּבְּחַר וירד לאמריקה, ייקבר כאן בתור חלוץ?'.¹

האומנם ההעברה של אישים ציונים שנפטרו בגולה לקבורה בישראל הייתה תופעה גרוטסקית שולית, או שמא הייתה לה חשיבות ציונית לאומית? עשרות אנשים – חוזים, מנהיגים פוליטיים, אנשי רוח ומעש, גיבורים לאומיים, ראשי קהילות, עסקנים – שמתו בניכר לפני ואחרי הקמת המדינה, הרחק מן הבית הלאומי שלהקמתו פעלו ואליו ערגו, נקברו שם והועברו לקבורה בארץ ישראל. מספרם הרב מעיד על חשיבותה ומשמעותה של תופעת הקבורה בשנית בתהליך התגבשות הנוף הסמלי של ישראל.²

1 שלו, רומן רוסי, עמ' 23-25. בראשית שנות השישים של המאה העשרים הוקם בסמוך לצומת שמשון בית קברות 'גני נצח' שיועד לקבורת יהודים אמריקאים: 'אושר הרישיון ל"גני נצח"', מעריב, 13.12.1961. במהלך השנים שונה שמו ל'ארץ החיים'.

2 על 'תעשייה' זו רומז גם גוטפרוינד, העולם קצת אחר כך, עמ' 36-37.

עם האישים שהועברו לקבורה בארץ נכללו חוזים ומנהיגים של התנועה הציונית בראשיתה (בהם בנימין זאב הרצל, דוד וולפסון, מקס נורדאו, נחום סוקולוב, אוטו ורבורג), אמנים ואנשי רוח וספר (בהם בוריס שץ, חיים נחמן ביאליק, פרץ סמולנסקין, נפתלי הרץ אימבר), אנשי מעש (בהם שמעון רוקח, נסים בכר), גיבורים נודעים (בהם אליעזר מרגולין, שלום שוורצבאלד, צנחני מלחמת העולם השנייה, עולי הגרדום בדמשק ובקהיר), ועוד.

ההבדלים בין האישים הללו רבים, הן מבחינת עיסוקם הן מבחינת חשיבותם ומשקלם בתנועה הציונית. ובכל זאת, כל דמויות המופת הציוניות מרכיבות יחד תמונה מרתקת של מקומם בחברה הציונית-ישראלית. בעוד שקבר החייל האלמוני הוא סמלן הלאומי הרשמי של רבות ממדינות אירופה, אתר אזכרה והוקרה, בישראל הפך קבר הרצל למוקד עלייה לרגל סמלי כמו גם קברים אחרים של מי שסיפורי חייהם, מותם וקבורתם בשנית בארץ, הונחלו כמורשת לאומית. בספרי אבחן את המאמץ שהושקע במבצעי הקבורה בשנית בארץ, וכיצד הפכו ההלוויות והקברים לסמלים ממלכתיים ולאמצעים לביסוס השליטה הפוליטית והאחיזה במולדת.

הנושאים הנידונים בספר

תופעת הקבורה בשנית בישראל במאה העשרים מעוררת כמה שאלות: באיזה פרק זמן היא התרחשה ומה הייתה אז חשיבותה? מה נתן לה את עוצמתה, ומתי ומדוע נחלשה עד שהפכה לשולית? האם היה לה דגם סדור ומאפיינים בולטים? ובהיבט הגאוגרפי-היסטורי: מה היה מקום הקבורה המיועד והמועדף – האם העיר ירושלים, שאליה התפללו וערגו יהודים מאות שנים, בבחינת 'ותחזינה עיניך תראינה ארץ מרחקים' (ישעיהו לג, יז), או שמא מקומות אחרים? האם התנהל מאבק על זכות הקבורה?

סוגיה מעניינת נוגעת להלכה היהודית. לאורך כל שנות הנייתוק מארץ ישראל הועלו אליה אישים לקבורה, בעיקר בשל קדושת הארץ והרצון לזכות בה בתחיית המתים.³ מנגד אסרה ההלכה להוציא שרידי נפטרים ממקומם ולהעבירם לקבר אחר, גם אם הוא מכובד יותר. האם התנועה הציונית המשיכה במנהג קיים, או שמא זה היה חידוש שנבע מצרכיה?

3 ראו על כך: גפני, העלאת מתים; הנ"ל, מרכז וגולה, עמ' 79-91; נוה, כתובת חדשה; גרינץ, הכתובת מגבעת המבחר.

עניין נוסף הוא תופעת הקדושה של קברים, שהחלה מתפתחת בישראל בעשורים הראשונים שלאחר קום המדינה, וכוללת גם קידוש של קברים היסטוריים.⁴ האם הקבורה בשנית נבעה מהצורך ליצור חיבור בין הקהילות השונות שהתקבצו בארץ כדי לעורר זהות והזדהות אזרחית ולא רק דתית? האם יש קשר בין שתי תופעות אלה? והאם הקבורה בשנית הלאומית-ציונית היא חלק מתופעה עולמית כללית? חוקרים רבים מתארים את תהליך שחזורו של הנוף הסמלי של ישראל בעשורים שלפני הקמת המדינה ואחריה דרך העיסוק בעיצוב זיכרון הנופלים ובפיתוח נוף האנדרטאות,⁵ לצד פיתוחם של אתרים היסטוריים שהם בבחינת מקומות קדושים אזרחיים כמו מודיעין, תל-חי, מצדה וביריה.⁶ מחקרים אלו מעידים על השימוש הסלקטיבי של פרנסי הציונות והמדינה בתנ"ך, בדמויותיו ובמקומות הקשורים בו.⁷ חוקרים אחרים מצביעים על המקום הסמלי הנרחב שתפסה הארכאולוגיה בתקופה זו.⁸ באחרונה התרחב הדיון מעבר לשאלת המקום הקדוש, אל סוגיית הזמן הקדוש – הדרך שבה עוצבו טקסי יום העצמאות, טקסי עלייה לרגל למקומות קדושים לאומיים וטקסים שנקשרו בחגים ובימי זיכרון אזרחיים ודתיים כאחד.⁹ כל אלה מהווים מרכיבים בהתפתחות העבריות והלאומיות הישראליות.

נושא שלא נחקר דיו הוא מקומם וחשיבותם של ההלוויות של דמויות ציבוריות-לאומיות ובתי קברות שהללו נקברו בהם, והטקסים שעוצבו סביבן. ובמסגרת זו – הקבורה בשנית של חוזי הרעיון הציוני ומנהיגי התנועה הלאומית. עיצוב הזיכרון בעזרת הקבורה בשנית קשור בגיבוש התודעה הלאומית ובתמורות שחלו בה – הלאומיות שהתבטאה ברגל, המנון ואנדרטאות, ותבעה לעצמה מעמד של דת אזרחית על חגיה וטקסיה הלאומיים המשגשגים, באה לידי ביטוי גם בקבורתם בשנית של חוזי הציונות ואבותיה שמתו ונקברו בארצות נכר.¹⁰

מחקרים אחדים בוחנים את תופעת הקבורה בשנית בישראל. יהודית תידור-באומל עסקה בפרשת העלאת עצמותיהם של צנחני היישוב ובשילוב הנצחתם

4 בר, לקדש ארץ.

5 שמיר, הנצחה וזיכרון; עזריהו, פולחני מדינה.

6 יואלי, טוב למות; ברוג, הגימנסיה הרצליה; עזריהו, הגאוגרפיה המיתית; בן יהודה, מיתוס מצדה.

7 שפירא, התנ"ך והזהות הישראלית; הנ"ל, יהודים, ציונים.

8 פייגה, עיירות הפיתוח; פייגה ושלונגי, קרדום לחפור בו; שביט, תרבות פוליטית; קלטר, ארכאולוגיה ישראלית.

9 הנדלמן, נציונליזם והמדינה; דונר, הוד והדר; עזריהו, חידוש והמשכיות; בר, מרחב יהודי קדוש.

10 לעניין הדת האזרחית בישראל ראו: ליבמן ודון-יחיא, דת אזרחית; מוסה, הנופלים בקרב, עמ' 16-9.

בזיכרון הקולקטיבי הישראלי.¹¹ ענת הלמן דנה בהלוויות אישים שונים ששרידיהם הועלו מחו"ל ונקברו בתל אביב.¹² יאיר שפירא כתב על קבורת פינסקר במערת ניקנור באוניברסיטה העברית ועל העלאת עצמות נורדאו לקבורה בתל אביב.¹³ העלאת עצמותיו של הרצל מווינה וקבורתו בירושלים ב-1949 נידונה אצל חוקרים אחדים, שהתמקדו בטקס באוגוסט 1949 ובעיצוב הר הרצל מאוחר יותר.¹⁴ נפתוליה של פרשת העלאת עצמותיו של ז'בוטינסקי ומילוי צוואתו ב-1964 זכו גם הם לדיון.¹⁵ אריה נאור עסק בהלוויתו בשלישית של דוד רזיאל, מפקד האצ"ל, בבית הקברות הצבאי בירושלים.¹⁶ דוד אוחנה ומיכאל פייגה דנו בהלוויית בן גוריון ובקבורתו בשדה בוקר והבליטו את מקומו של טקס האבל ברחוב הישראלי.¹⁷

מסמכים רבים ומגוונים בנושא הקבורה בשנית מצויים בארכיונים: ארכיון המדינה, הארכיון הציוני המרכזי, ארכיון עירית תל אביב, ארכיון מכון ז'בוטינסקי ועוד. רבים מהם משקפים את המאבקים הפוליטיים סביבה על קשייהם והישגיהם. רבים מטקסים אלה מתוארים בעיתונות התקופה שסקרתי בהרחבה. מן העיתונות אפשר ללמוד על ההתלהבות הציבורית העצומה – או חוסר העניין – שנקשרו להלוויות. חלק מההלוויות הנידונות בספר אף צולמו והוסרטו ומקורות ויזואליים אלו תרמו רבות לתיאור מקומן בחיים הציבוריים הישראליים.

מבנה הספר

בספר שמונה פרקים נושאים, מהם שמוקדשים לדמות אחת ומהם שמוקדשים לדמויות אחדות ששרידיהן הועלו לקבורה בישראל בפרקי זמן שונים, ואשר היה מן המשותף ביניהם.

הפרק הראשון, הפותח את הספר, עוסק בקשר שבין הנרטיב הציוני לקבורה בשנית ובשורשי התופעה, דן בהיבטיה השונים ומציגה על רקע תופעות דומות במקומות שונים בעולם. הפרק השני מוקדש לחוזה מדינת ישראל בנימין זאב הרצל, שביקש בצוואתו להעלות את עצמותיו ועצמות בני משפחתו לקבורה בארץ ישראל, בקשה שמולאה רק ב-1949. בפרק השלישי אני דן בקבורתם בשנית של

11 תיודור-באומל, גיבורים למופת, עמ' 98-131.

12 הלמן, אור וים, 69-70.

13 שפירא י', מערת ניקנור; הנ"ל, אפר ומלט.

14 עזריהו, פולחני מדינה, עמ' 39-67; דונר, הוד והדר, עמ' 9-54.

15 נקדימון, ראש האופוזיציה; גראויס-קובלסקי, הצורקים והנרדפים.

16 נאור, דוד רזיאל.

17 אוחנה ופייגה, הלוויה על סף הצוק.

מנהיגי ציונות וחוזי ציונות אחרים כמו דוד וולפסון, מקס נורדאו וי"ל פינסקר. הפרק הרביעי עניינו אישים ארץ-ישראלים שנפטרו בגולה ועצמותיהם הועלו לקבורה בישראל, בהם בוריס שץ ואיתמר בן אב"י, וכן בח"נ ביאליק וכישראל גרוזנברג. בפרק החמישי אני דן בקבורה בשנית בבתי הקברות של דגניה וכינרת של אוטו ורבורג, נחמן סירקין, משה הס ודב בר בורוכוב, מהוגי הדעות של התנועה הסוציאליסטית הישראלית. הפרקים השישי והשביעי דנים בקבורתם של הברון בנימין אדמונד דה רוטשילד וזאב ז'בוטינסקי. הראשון נקבר באחוזת קבר פרטית ברמת הנדיב, ואילו ז'בוטינסקי נקבר בהר הרצל, ליד קבר חוזה המדינה ובסמוך לגדולי אומה נוספים. נושאו של הפרק השמיני הוא קבורה שנייה של גיבורים כדוגמת נעמן בלקינד, אבשלום פיינברג, חנה סנש ואחרים, ואילו הפרק התשיעי עוסק בגיבורי הימין הפוליטי, לוחמי אצ"ל ולח"י שנקברו בשנית לאחר 1948 במדינת ישראל.

החוט המקשר בין עשרות האישים הללו הוא היותם אישי ציבור ציונים – הוגים, לוחמים, אנשי שלח ועט – שמצאו את מותם מחוץ לתחומי ארץ ישראל ולימים נקברו בשנית בארצם.

פרק הסיכום מציג את מאפייניה הייחודיים של הקבורה בשנית, מדגיש את ההיבט המרחבי הקשור בהלוויות ומצביע גם על כישלונות בניסיונות להעברה לקבורה בארץ ישראל.

רשימת הקיצורים הביבליוגרפים

ארכיונים

- אא"ע = ארכיון האוניברסיטה העברית
אה"ע = מכון לחקר תנועת העבודה על שם פנחס לבון
אי"י = ארכיון יד יערי
א"מ = ארכיון המדינה
אס"ש = ארכיון הסרטים היהודיים על שם סטיוון שפילברג, ירושלים
א"צ = ארכיון צה"ל
אצ"מ = ארכיון ציוני מרכזי
אקק"ע = ארכיון קבוצת קריית ענבים
את"א = ארכיון עיריית תל אביב
את"ל = אוסף תצלומים לאומי
את"ק = ארכיון התצלומים של קק"ל
אתר"ג = ארכיון לתולדות רמת גן, בית אברהם קרניצי
מזב"י = ארכיון מכון ז'בוטינסקי בישראל
ס"ל = הספרייה הלאומית
The UK National Archives = UKNA

עיתונים וכתבי עת

דבר; דואר היום; הארץ; הבקר; הדאר; הדרור; היום; המשקיף; הצופה; הצפירה; העברי; העולם; העולם הזה; השקפה; זמנים; חדשות הארץ; חרות; ידיעות אחרונות; ידיעות מעריב; ידיעות תל אביב; כל העיר; למרחב; מעריב; משמר; על המשמר; קול ישראל
Cyprus Mail; Daily Express; Jerusalem Post; Statesman; The Jewish Chronicle; The New York Times

מקורות

- אביגד, בית שערים = אביגד נחמן, בית שערים החפירות הארכיאולוגיות בשנת תשי"ג-תשי"ח, ירושלים: החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, תשל"ב
- אביגור, עם דור ההגנה = אביגור שאול, עם דור ההגנה, תל אביב: מערכות, תשי"א
- אברמוביץ', הלוויה בירושלים = אברמוביץ' הנרי חנוך, 'הלוויה בירושלים: נקודות מבט אנתרופולוגיות', בתוך: מליכסון רות, שמשון רובין ואליעזר ויצטום (עורכים), אובדן ושכול בחברה הישראלית, ירושלים: כנה, תשנ"ג, עמ' 181-196
- Abramovitch Henry, 'More Dry Bones: The Significance = פולחן המוות = of Changes in Mortuary Ritual in Contemporary Israel', in: Fran Markowitz, Stephen Sharot and Moshe Shokeid (eds.), *Towards an Anthropology of Nation Building and Unbuilding In Israel: Essays in Honor of Alex Weingrod*, Lincoln: University of Nebraska Press, 2014, pp. 253-269
- אהרנסון, הבארון והמושבות = אהרנסון רן, הבארון והמושבות: ההתיישבות היהודית בארץ ישראל בראשיתה 1882-1890, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, 1990
- און, מלח, גיבור = Evan Thomas, *John Paul Jones: Sailor, Hero, Father of the American Navy*, Waterville, ME: Thorndike Press, 2003
- אוחנה וויסטרין, מיתוס וזיכרון = אוחנה דוד וויסטרין רוברט ס' (עורכים), מיתוס וזיכרון: גלגוליה של התודעה הישראלית, ירושלים: מכון ון-ליר, תשנ"ז
- אוחנה ופייגה, הלוויה על סף הצוק = אוחנה דוד ופייגה מיכאל, 'הלוויה על סף הצוק: ישראל נפרדת מדוד בן גוריון', ישראל 17 (2010), עמ' 25-57
- אחימאיר, הנסיך השחור = אחימאיר יוסף, הנסיך השחור: יוסף כצנלסון והתנועה הלאומית בשנות השלושים, תל אביב: מכון ז'בוטינסקי, תשמ"ג
- אידלשטיין, אברהם שפירא = אידלשטיין יהודה, אברהם שפירא (שיך איברהים מיכה), תל אביב: הוצאת ידידים, תרצ"ט
- אלחנני, המאבק לעצמאות = אלחנני אבא, המאבק לעצמאות של האדריכלות הישראלית במאה ה-20, תל אביב: משרד הבטחון – ההוצאה לאור, 1998
- אליאש, גולי אצ"ל ולח"י = אליאש שולמית, 'גולי אצ"ל ולח"י: במחנות המעצר באפריקה 1944-1948', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן 1996
- אלמוג, הצבר – דיוקן = אלמוג עוז, הצבר – דיוקן, תל אביב: עם עובד, תשנ"ז
- ארן וגורביץ', על המקום = ארן גרעון וגורביץ' זלי, 'על המקום (אנתרופולוגיה ישראלית)', אלפיים 4 (1991), עמ' 9-49
- אש, שירת עמק = אש שלום, שירת עמק ועוד סיפורים ארצישראלים (תרגם דוד סיון), תל אביב: נצה, תשי"ז
- ביאליק, משירי הזעם = ביאליק חיים נחמן, משירי הזעם, אודיסה: דפוס היילפריין, תרס"ו
- ביגר וליפשיץ, עץ הרצל = ביגר גרעון וליפשיץ נילי, 'עץ הרצל – ברוש או ארז?', טבע